

Szmodis Jenő¹

Az etológiai tények hatása a jogrendszerekre²

A jogi vizsgálódások szintjeiről

A nyugati, különösen a kontinentális jogi kultúrában – amelyet alapvetően, sokszor látens vagy éppen indirekt módon határoz meg a jogpozitivismus szemlélete – a *jogosultságok* fogalmához igen különleges képzetek kapcsolódnak. Először is, a jog, ami megillet valakit, előzetesen lefektetett normán kell, hogy alapuljon, az alanyi jogosultság a szabályból nyeri létalapját. Másodsor, a normák, amelyekből a személyek jogai és kötelezettségei származnak, önálló és szigorúan elhatárolandó rendszert képeznek az egyéb társadalmi szabályokhoz, valamint az egyéb – Kelsen kifejezését alkalmazva – metajurisztikus tényezőkhöz képest. Ebben a felfogásban élesen elválik tehát egymástól a *ius* és a *non-ius* terrénuma, tehát egyfelől a jog, másfelől pl. az erkölcs, a szokás és a vallás előírásai.

Akkor azonban, amikor jogrendszerünk fejlesztésére törekszünk, vagy más fontos célból és megfontolásból igyekszünk mélyebb vizsgálat alá venni jogrendszerünk pillanatnyi állapotát és jellegét, nem takaríthatjuk meg azt a fáradságot, hogy a szabályokon túl alaposabban szemügyre vegyük *jogi gondolkodásunk* valódi természetét, annak korlátait, szükségszerűségeit és esetlegességeit. Fontos számolnunk azzal a körülménnyel, hogy míg a korlátok leginkább jogi fogalmainkból, intézményeinkből, az esetlegességek pedig kulturális hagyományainkból adódnak, addig a szükségszerűségek emberi minőségünkből, többek között biológiailag kódolt szociabilitásunkból erednek.

Jogi jellegű szabályok szinte minden ismert emberi társadalomban léteznek, és ez a körülmény arra utal, hogy a jognak a kultúrától független, a kultúrát megelőző biológiai-evolúciós gyökerei vannak. Látnunk kell azonban azt is, hogy a jognak mint a társadalomirányítás eszközének a szerepe igencsak eltérő a különböző kultúrkörökben. Ez nagyban összefügg azzal, hogy az egyes kultúrákban a jog mennyiben szerves része az egyéb társadalmi (vallási, erkölcsi, vagy éppen szokásokban megnyilvánuló) szabályrendszereknek, avagy éppen ellenkezőleg, mennyiben jelenik meg a jog mint önértékkel rendelkező sajátos entitás. A jog eltérő társadalmi szerepe kihat egyúttal a különböző jogrendszerek kidolgozottságára, strukturáltságára, fogalmi tisztaságára is.

A jog vizsgálatának ebből következően három alapvető szintje különböztethető meg.

1) A *fogalmi-intézményi* vizsgálatok szintje (amely során az *analitikus* módszer kiemelt jelentőséghez jut), legalábbis ott, ahol a jogfejlődés létrehozott speciális és fogalmi analízisre alkalmas (de legalább arra érdemes) jogi fogalmakat, kategóriákat és intézményeket; tehát a *jog formalizálódása* előrehaladt állapotba jutott.

2) A *kulturális* vizsgálódások szintje, amely különösen alkalmas az adott kultúrán belüli jogképzet természetének és e képzetnek az egyéb kulturális jelenségekkel való összefüggései feltárására.

3) *Evolúciós-biológiai* vizsgálódások szintje, amelyben főként a humánétológiai tényezőkből vonhatók le következtetések a legkülönbözőbb jogi szisztémák valóságára, legáltalánosabb elemeire vonatkozóan.

Az első, a fogalmi-intézményi vizsgálódási szint elsősorban az analitikus természetű *jogpozitivist* irányzatok kutatásait jellemzi (John Austin, Hans Kelsen, Adolf Merkel, a korai Somló Bódog, Jozeph Raz). A kulturális megközelítés igen hangsúlyosan jelentkezik a

---

¹ ELTE ÁJK Állam- és Jogelméleti Tanszék

² Jelen tanulmány a *Kinek van joga a Világhoz?* című, a Francia Intézet és a Végeylet által szervezett nemzetközi konferencián elhangzott előadás kiegészített változata.

történeti jogi iskola (Savigny, Puchta, Henry Maine, Vinogradoff), a *szociológiai* irányzat (Ludwig Gumplowicz, Max Weber, Eugen Ehrlich), illetve a *jogi antropológia* irányzatának (Malinowski, Pospisil, Llewellyn) módszereként. A biológiai-evolúciós szint – ide nem számítva a sajátos minőséget képviselő ún. természetjogi törekvéseket – az utóbbi évtizedekben került a vizsgálódások homlokterébe (Margaret Gruter, Wolfgang Fikentscher, Owen D. Jones, Michael Guttentag), összefüggésben a humánétológia és általában a magatartástudományok kialakulásával és gyors fejlődésével.

A természetjogi törekvésekről

A különféle természetjogok sajátos minőségéről azért indokolt beszélni, mert az *antik* természetjog nélkülözötte (de különösebben nem is igényelte) a megfelelő természettudományos ismereteket, az *újkori nyugati* természetjog pedig – azon túl, hogy szintén jellemezte az emberi és társadalmi jelenségek természetére vonatkozó modern ismeretek hiánya – számos vonatkozásban konkrét ideológiákhoz, elsősorban a keresztény teológiai megfontolásokhoz kötődött. Igaz ez még Hobbes elképzeléseire is, aki úgy vélte, hogy nézeteit az ember valós természetére alapozza. Valójában azonban a „*homo homini lupus est*”, a „*bellum omnium contra omnes*” teóriájával csupán sötét tónusú *negációját* adta a keresztény testvériség tanításának. A keresztény ideológia tehát indirekt módon is képes volt hatni, kiprovokálván logikai ellentétét, amely utóbbi azonban szintén nem azonosítható a természet valóságával.

Látnunk kell azonban, hogy az antik természetjog helyesen ismerte fel, hogy a minden népnél előforduló, tartalmukban hasonló jogi jelenségek (pl. a család, a tulajdon) nem pusztán a szokás, vagy a hatalmi rendelkezés *esetlegességén* alapulnak, hanem azoknak *természeti* okai kell, hogy legyenek. A sztoicizmus, Zénón tanításai – amelyek a természetben rejlő, a logosztól eredő *ésszerűségnek* kitüntetett jelentőséget tulajdonítottak – igen nagy hatással voltak a római jogra is. Paulus szerint a természetjog mindig megfelelő és jó (D. 1.1.11.), Cicerónál a jog zsinórmértéke a természet ereje, az értelmes ember gondolkodása (De legibus 1.19.). Gaius szemlélete az, ahol leginkább előtérbe kerül az a modern gondolat, amely a népek közös vonásai mögött magát a természetet feltételezi. Ő ugyanis a természetes ésszerűséget a népek által követett gyakorlatnak tekinti (Gaius 1.1.), így tulajdonképpen egyenlőségjelet tesz a *ius gentium* és a *ius naturale* között. Fontos azonban, hogy nála – a sztoikus hagyományokból következően – a természetjog, amely a népek joga is, egyúttal *észjog*. Az antik természetjog nem számol tehát a jog természeti gyökereinek *irracionális* vonatkozásaival. E tényezőket csupán a Nyugat gondolkodása tárja fel, és jóval a racionalizmus nagy századát, a XVIII. századot követően.

A modern humánétológia és evolúciós pszichológia az antik természetjog logikájához hasonlatos módon – de természetesen más alapokból kiindulva, mint a sztoicizmus racionális felfogása – véli az emberi magatartások bizonyos köréről és vonásairól, hogy azok természeti eredetűek, tehát az evolúció, az emberré válás során alakultak ki. E feltételezés leginkább akkor indokolt, amikor a kutatás olyan jelenségekkel találkozik, amelyek egymástól a legtávolabb élő olyan népeknél is előfordulnak, amelyeknek még közvetett kulturális kapcsolatát sem tételezhetjük fel. Ilyenkor ezeknek a viselkedési mintázatoknak a legtöbb esetben jól feltérképezhető az ún. *adaptív* értéke, tehát, hogy az adott viselkedési mód az egyedek vagy a csoport sikeres *túlélését* segítette.

Az emberi viselkedés biológiai alapjai azonban igen tág teret engednek a lehető legkülönbözőbb konkrét magatartási formának. Olyannyira, hogy John Locke kétségbe vonta egy mindenhol érvényes morál létezését, annyira, hogy Joseph Kohler úgy vélte, hogy minden civilizáció a maga számára megfelelő jogot alakítja ki. Ők azonban a *kulturális eltérések* szerepét értékelték túl, mintegy másik végletként annak a felfogásnak, amely *egy bizonyos*

erkölcsi rend mindenhol érvényes létét tételezték fel, szem elől tévesztve egyúttal azokat a vonásokat, amelyek az emberi magatartásra többé-kevésbé mindenhol jellemzőek.

A vizsgálódások kulturális szintjéről

Mielőtt az etológiai tényezők jogra gyakorolt hatását közelebről szemügyre vennénk érdemes egy rövid kitekintést tennünk a jog jelenségének kulturális szintjére. Tesszük ezt annak érdekében, hogy megóvjuk magunkat azoktól az illúzióktól, amelyek az etológiai tényezőknek kizárólagos, és egy irányba mutató szerepet tulajdonítanak. Sir Henry Maine volt talán az első, aki arra a különös jelenségre hívta fel a figyelmet, hogy a társadalmak legalább két nagy létformáját különböztethetjük meg. Szerinte India és általában a Kelet *stagnáló* társadalmak képét tárja elénk, míg létezik egy kifejezetten nyugati típusú társadalmi létforma, a *haladó* társadalmaké. Ide sorolta a római fejlődésen kívül a nyugati, ezen belül pedig az angol társadalmi létformát, amely a feudalizmus intézményeitől, amelyben a személy családi-társadalmi *státuszának* van kitüntetett jelentősége, eljut egy olyan dinamikusabb állapotba, amelyben a *kontraktusok* rendszere formálja tovább a fejlődést. Max Weber már teokratikus, karizmatikus, formális, racionális-bürokratikus uralmi formákról értekeztek, de jól érzékelhető nála is, hogy ezeket sajátos fejlődési stádiumoknak látja. Maine a stagnáló-haladó társadalmak distinkcióját pusztán megállapította, de nem kísérelte meg okát adni az eltérő fejlődéseknek. Magam Nietzsche és Huizinga és Jung nyomán úgy sejttem, hogy a fejlődés megindulásához legalább két, határozottan eltérő, többé-kevésbé kiegyenlített helyzetű, de egymással beszélő viszonyban lévő kulturális entitás szükséges, amint azt megfigyelhetjük Mezopotámia sumerakkád civilizációjában, a görögök ókori keleti hagyományokat őrző „pelaszg” és a későbbi hellén bevándorlók kulturális rétegeinek kölcsönhatásából kibontakozó sajátos kultúrája esetén, Róma etruszk-italikus szimbiózisánál, és a mediterrán és nordikus hagyományokból kinövő Nyugat esetén. E kultúrkörökben jól megfigyelhető az a sajátos fejlődési-hanyatlási ív, amelyről Spengler oly találóan ír.

Mindennek azonban már hangsúlyosan vannak humánetológiai vonatkozásai is. Az emberre jellemző önkéntelen és tudatos *mintakövetés* ugyanis – amely szorosan összefügg a hitszerű képzetekkel is – jól érvényesül a homogén kulturális közegben, de legalábbis ott, ahol egy hegemónisztikus helyzetben lévő kulturális entitással szemben nem áll egy másik, legalább olyan befolyásos kulturális tényező. Ilyen, viszonylagosan monisztikus struktúrákban nem válik szükségessé a hagyományos (vallási, erkölcsi, szokásban gyökerező) társadalmi szabályoktól elkülönülő szabályrend, tehát a jog felértékelődése. A heterogén struktúrákban azonban a hitszerű képzetek már csupán korlátozott mértékben érvényesülnek, tehát egy összetett struktúra részstruktúráin belül. Ekkor azonban felértékelődnek a hatalmi szóval kimondott, jogi jellegű szabályok, amelyek nélkül az egész társadalom kiszámítható működése aligha volna biztosított. Külön érdekes, hogy az egyes civilizációkban a fejlődés centruma általában ott alakult ki, ahol az eltérő entitások leginkább találkoztak egymással. A sumer eredetű, de később akkádizálódott Babilonban, az ősi Thébai és az újabb Spárta között fekvő Athénban, az Etruria és Latium határán fekvő Rómában, illetve a Nyugaton ott, ahol az egykori Római Birodalom a leginkább ki volt téve az ún. északi barbárság hatásának: Észak-Itáliában, Franciaországban, Dél-Németországban és Angliában.

A sajátos fejlődési ív, ami a Nyugatot is jellemzi, jól megfigyelhető a jogi gondolkodásban. A jogkoncepció néhány évszázad alatt bekövetkezett nyugati változása ugyancsak jól megvilágítja, hogy a kulturális tényezőknek nem elhanyagolható szerepük van a fejlődésben, és hogy a humánetológiai tényezők nem mutatnak egy kitüntetett jogi felfogás irányába, még kevésbé igazolják azt. Aquinói Szent Tamásig egy teológiai-biblikus jogi gondolkodás a jellemző, amelyben az isteni igazságtétel reális tényezőként tűnik fel. A pápaság és a császárság küzdelmei nyomán Dante emancipálni igyekszik a világi hatalmat.

Nyomában Páduai Marsilius, William Occam, John Wycliff előkészítik az utat Machiavelli számára, akinél már nem csupán a világi és az egyházi hatalom válik el, de a politika és a köznapi morál is. A XVI. századra aztán a jog a világi szuverén akarataként tűnik fel. Bodin teoretikus interpretációjában bizonyos morális hivatkozással, ám Montaigne-nek a hétköznapi jogélet valóságát ábrázoló leírásban már meglehetősen pozitivistikus, formális jelenséggént, ahol az elítélt ártatlanok kivégezhetők, ha nincs megfelelő formula az ítélet után megtalált bizonyítékok figyelembe vételére. Aztán Grotius, Pufendorf, Wolff természetjoga következik, amelyben az inga visszalendül egy morális, de folyamatosan szekularizálódó jogkonceptió felé, hogy aztán a XIX. század már teoretikus igénnyel éltesse a jogpozitivizmust, amelynek kezdeményei a XVI. században csupán a gyakorlat extrémításaiban volt megfigyelhető. És tart mindez egészen a XX. század közepéig, amikor is a náci korszak tapasztalatai ismét felértékeltek a természetjogi elgondolásokat, a pozitívjog határaitól vallott nézeteket. Ez a változás alighanem ama híres radbruchi fordulatban ragadható meg, amikor a II. világháború után a német jogfilozófus feladta azt az elképzelését, hogy a jogban vetélkedő értékek (igazságosság, célszerűség, jogbiztonság) közül végső soron a jogbiztonság eszméjének nyújtandó előny.

Jól látható, hogy egyazon kultúrkörön belül is a legváltozatosabb alakot öltheti a jogról való gondolkodás. Hogy mi módon alakul át az etruszk eredetű, fatalista vallásosság közegében kibontakozó, kezdetben szigorúan formakötött római jog előbb egy, a szubjektív igazságérzetnek jobban megfelelő rendszerré, később pedig a sztoicizmus szellemétől átítatott észjoggá, ezen a helyen nincs módunk részletesen bemutatni. Az azonban mindebből is jól látszik, hogy az etológiai tényező szerepe, ha mégoly alapvető jelentőségű is a jog világában, ám távolról sem határoz meg egy bizonyos minőséget sem a kultúrában, sem pedig a jogban.

A legalapvetőbb humánológiai vonásokról

A humánológiai tényezők számbavételekor legelőször is azt kell tehát látnunk, hogy azok egy olyan sajátos készletet képeznek, mint a festő palettája vagy a zenei hangok sora: szinte korlátlan számú árnyalat és variáció nyomán a végtelenhez közelítő tényleges gyakorlat megvalósulását teszik lehetővé. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy valamennyi gyakorlat egyaránt tartós és a legtöbb ember boldogságát is szolgáló rendszerré képes alakulni.

Az emberre jellemző magatartások néhány elemének kezdeményét már bizonyos főemlősöknél is megfigyelhetjük. Ezek közül talán a legfontosabb a csoporton belüli agresszió csökkenése, valamint ezzel szoros összefüggésben a szociabilitás,³ a társas kapcsolatok iránti vonzódás. Az emberek szeretik a közös akciókat, ám ez nem jelenti a versengésre való hajlam eltűnését. Épp ellenkezőleg. Amint azt szociálpszichológiai megfigyelések igazolták, az emberek egymás jelenlétében az átlagosnál jobb teljesítményre törekcsenek, tehát egy alapvető hajlammal rendelkezik az ember a versengésre. Ebben a mozzanatban azonban megvalósul a szociabilitásnak egy másik aspektusa. Az nevezetesen, hogy a teljesítménnyel kedvező megítélést igyekszünk kialakítani magunkról, mert – és ez egy lényegi mozzanat – sokat adunk társaink véleményére. Ez az alapja az ún. normatív agresszióknak is, amelynek lényege, hogy a normaszegőkkel szemben a közösség részéről tanúsított elutasító magatartás igen fontos motivációs tényezőként jelentkezik. Vagy ahogy mindezt a filozófiában Sartre megfogalmazta, mások véleménye megfoszt önmagunktól.

A saját csoport – idegen csoport megkülönböztetésének kezdeményei ugyancsak előtűnnek a főemlős „társadalmakban”, ezzel összefüggésben pedig az idegen csoportok

---

³ Vö. GRUTER, M. - MASTERS, R.: Common Sense, and Deception: Social Skills and the Evolution of Law, in Festschrift for Wolfgang Fikentscher Mohr Siebeck. Tübingen. 1998.

közötti agresszió növekedése is.⁴ Különösen elgondolkodtatóak a csimpánzhordák között olykor lezajló, szinte háborúszámba menő véres konfliktusok, amelyekben az egyes csoporthoz tartozó egyedek mintha nem is tekintenék fajtársuknak a másik csoport tagjait. Nem nehéz ebben meglátnunk a biológiai kezdeményeit a totális háború lehetőségének és az ellenség démonizálásának. A dominanciahierarchia számos főemlős faj esetében már nem kizárólag a fizikai erőnléten és az agresszió fordul meg, hanem a *szövetségek* létrehozására vonatkozó „egyéni képességen”⁵ Ebben nagy szerepet játszanak a békítő-engesztelő gesztusok éppúgy, mint a domináns egyed azon készsége, hogy az alacsonyabb pozíciójúak versengésében aktív szerepet vállaljon, egyfelől az agresszív magatartások megfékezése, másfelől a saját pozíció erősítése céljából.⁶ Figyelemreméltó, hogy utóbbit (ti. a saját pozíció erősítését) a domináns azzal éri el, hogy általában a gyengébbet veszi védelmébe, ezáltal pedig saját potenciális riválisát korlátozza. Hogy mindez nagy hasonlóságot mutat a türannisz rendszert majd a Nyugaton az abszolutizmust megelőző viszonylagos egyensúlyi állapothoz a vetélkedő társadalmi csoportok között, és az ilyenkor tipikus egyeduralkodói magatartáshoz, egyáltalán nem véletlen. A gyengébbek segítésének morális parancsa mögött – számos más, adott esetben altruisztikus elemén túl – felismerhetjük a dominancia harcok ősi forgatókönyvét. Különösen érdekes, hogy gyermekcsoportokban végzett kísérletek is arra mutatnak, hogy a döntőbírói szerep szorosan összefügg a vezetői pozícióval.

Különösen érdekes a főemlősöknél megfigyelt bosszúálló magatartás.⁷ Alighanem tehát a hagyományos szellemű *megetrlő*, bosszúálló, represszív büntetőjogok – és minden keresztény törekvés és deklaráció ellenére ilyen a Nyugat középkori büntetőjoga is – valami *ősi, érzelemtől* vezérelt jelenségnek a lenyomatai. Sőt, még a modern társadalmak büntetőjoggal kapcsolatos elvárásai is – különösen egy-egy kirívó bűneset nyomán – alapvetően a *bosszú* eszméjéhez állnak közelebb, mint a Beccaria által oly szépen formulázott ama elgondolásokhoz a nevelő célzatról.⁸ A bosszúálló viselkedést a főemlősök közül egyedül az emberhez igen közelálló *csimpánzoknál* tudta kimutatni az etológia.⁹ A *büntető funkcióval* még ma is igen közeli kapcsolatban lévő *bosszúálló attitűd* tehát az állatvilág igen *ritka* és *magasrendű* jelensége, noha más vonatkozásban, *emberi mércével* tekintve talán méltatlan és szégyellni valóan *alacsonyrendűnek* tűnő evolúciós termék. Igyekszünk is elrejtetni szép teóriákkal. Olyanokkal, amelyek bár igazak, ám emberi mivoltunknak csupán egyik, napfényes oldalát fedik fel.¹⁰

⁴ HOOFF, J.A. van: Intergroup competition and conflict in animals and man. In: Sociobiology and Conflict Evolutionary Perspectives on Competition, Cooperation, Violence and Warfare, van der Dennen, J. and Falger, V. Eds Chapman and Hall, London 1990. 23-54.; Vö DENNEN, J.M.G. van der : Of badges, bonds and boundaries: In-group/out-group differentiation and ethnocentrism revisited. In: In-group/Outgroup Behavior in Modern Societies: An Evolutionary Perspective, Thienpont, K. and Cliquet, R., Eds Brussel: Vlaamse Gemeenschap, 1999. 37-74.

⁵ DE WAAL F.B.M.: Coalitions as part of reciprocal relations in the Arnhem Chimpanzee Colony. In: Coalitions and Alliances in Human and Other Animals, Harcourt, A.H. and de Waal. Oxford University Press. Oxford 1992. 233-257.; DUNBAR R.I.M.: Primate Social Systems. Chapman and Hall. London 1994.; LEE, P.C.: Comparative Primate Socioecology. Cambridge University Press. Cambridge. 1999.

⁶ BEREZKEI T.: Evolúciós pszichológia. Osiris Kiadó, Budapest. 2008. 96.; A „döntő bíraskodás” fontosságát az emberi dominanciahierarchia kialakulásában I. ARCHER, J.: Ethology and Human Development. Harvester Wheatsheaf: Barnes and Noble Books. Savage, Maryland 1992.

⁷ Csányi V. 2007: Az emberi viselkedés. Sanoma Budapest Kiadói Zrt. Budapest. 18.

⁸ Vö. HOFFMAN, Morris B. - GOLDSMITH, Timothy H.: The Biological Roots of Punishment, 1 Ohio State Journal of Criminal Law 627-641. 2004.

⁹ CSÁNYI i.m. 18.

¹⁰ Az ún. *kulturális evolúció* során pontosan formulázott *szabályok* születnek, amelyek igen gyakran vallási képzetek közegében jelentkeznek, hiszen a spontán szabálykövetésen túl – mint láttuk – leginkább a *hítszerű elgondolások* képesek megszilárdítani a normákat, erősíteni a normaszzerű magatartásformákat. Mindez azonban nem változtat azon, hogy néhány fontos jogintézmény tartalmát és lényegét illetően is a legközvetlenebb kapcsolatban áll az ember humánológiai sajátosságaival.

A főemlősök fejlett szociabilitása a gorilláknál egyúttal olyan magatartásformákat is képes kialakítani, amelyek arra utalnak, hogy a gorillák valamely tárgy és valamely egyed között speciális kapcsolatot „tételeznek fel”.¹¹

E különleges jelenséget éppúgy a tulajdon képzet kezdeményének fogadhatjuk el, mint a territoriális viselkedés fejlett formáit.¹² Noha a tulajdon kezdeteiről a felvilágosodás francia filozófusa, Rousseau úgy vélekedett, hogy az az *ember* bünbeesésének legfőbb állomása, mostanra be kell látnunk, hogy a tulajdon jelenségének kezdeményei már az ember megjelenését megelőző időkben kialakulhatott. A tragikus sorsú Diana Fossey örökített meg egy igen megejtő, szép jelenetet. Megfigyelései során egy vadonélő gorilla miután elvette ceruzáját, vissza is adta azt neki, ahogy ugyanez történt a jegyzetfüzetével. A gorilla tehát valamilyen különleges kapcsolatot „tételezett fel” a tárgy, valamint annak korábbi birtokosa között.¹³ Ez ugyan még nem az emberi tulajdonfogalom, azonban annak vitathatatlan előképe, egyfajta feltétele.¹⁴ A „sajátnak tekintés” bizonyos „érzetével” vélhetően összefügghet egyes főemlősök – különösen a csimpánzok – *territoriális viselkedése* is,¹⁵ az azzal kapcsolatos *agresszió*, illetve megfordítva, a fajtárs üldözésével való felhagyás, ha az a szokásos tartózkodási helyére visszamenekül.¹⁶ Mindez igencsak arra mutat, hogy a tulajdon több pusztá jogintézménynél, tetszés szerint létrehozható vagy eltörölhető társadalmi gyakorlattól. Arra mutat, hogy a tulajdonnak olyan mély humánetológiai gyökerei vannak, amelyeknek kezdeményei már az emberszabásúak viselkedésében is megfigyelhetők. Különösen érdekes, hogy az ember gyermekei már három éves koruk körül *kavicsok gyűjtésébe* kezdenek. Akkor tehát, amikor pedig a tulajdon természetéről még vajmi kevés fogalmuk lehet.¹⁷ A kibucban nevelt gyermekek – noha a számukra mutatott magatartásminta a tárgyak, a játékok közös birtoklása volt – mindig ragaszkodtak ahhoz, hogy valamelyik játék *kizárólag az övék* legyen.¹⁸ Vélhetően tehát *Platón állama* és a *kommunista társadalom és gazdaságfelfogás* csupán az emberi *konstrukciós képesség túlhajtása* egy *ősibb* és *erősebb* késztetés ellen. Am az *ajándékozás*,¹⁹ a csere és a táplálékmegosztás²⁰ minden kultúrában megfigyelhető jelensége ugyancsak azt feltételezi, hogy az ajándékozó, illetve a dolgot átadó személy a *sajátjának*, a *tulajdonának* tekinti az átadott dolgot, és e pozícióját a többiek *respektálják* is. Ez utóbbi körülmény – tehát az ösztönös készség az elismerésre – emeli a pusztá *birtoklást* és az arra való vágyat magasabb szintre. A tulajdon tehát nem pusztán jogintézmény – bár kétség kívül az is – hanem egyúttal *természeti*, humánetológiai jelenség is.

A főemlősök között már kifejezetten az emberre jellemző tulajdonságnak ismerhető el a *szövetségek szövetségeinek* létrehozására való készség. Hasonló jelenséget csupán a palackorrú delfinek körében figyeltek meg.²¹ Ez túl azon, hogy igen fejlett agyi működést

¹¹ FOSSEY, D.: Gorillas in the Mist, Houghton Mifflin Company, Boston. 1983.

¹² CSÁNYI V. i.m.

¹³ Vö. BROSAN, Sarah F. - Jones, Owen D. 2008: Law, Biology, and Property: A New Theory of Endowment Effect, 49 William - Mary Law Review 1935-1990.

¹⁴ A skandináv jogi realizmus értékelése szerint a jogi fogalmak, így a tulajdon képze is alapvetően pszichológiai kondicionáláson nyugvó érzetek. Vö. Hägerström 1941; Hägerström 1929; ROSS 1958.

¹⁵ A territoriális viselkedés és a territoriális ösztön természetesen nem kizárólag a főemlősökre, hanem még számos fajra jellemző.

¹⁶ CSÁNYI i.m.

¹⁷ CSÁNYI i.m. 12.

¹⁸ CSÁNYI i.m. 145.

¹⁹ MAUSS, Marcell: The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies. New York. Norton 1967/1925; CSÁNYI i.m. 142.

²⁰ CSÁNYI i.m. 69.

²¹ Vö. CONNOR, R.C. - HEITHAUS, M.R. - BARRE, L.M.: Complex social structure, alliance stability and mating access in a bottlenose dolphin 'super-alliance'. Proceedings of the Royal Society of London, Biological Sciences. 2001. 268. 263-267.; CONNOR, R.C. - SMOLKER, R.A. - BEJDER, L.: Synchrony, social behavior

igényel, a társadalom szerveződésének olyan magas szintjét képviseli, amely – eddigi ismereteink szerint – az emberiség történetében is viszonylag későn jelenik meg (noha a prehisztorikus időkben már létrejöhetek ilyen struktúrák), és az emberszabásúaknál sem találjuk meg kezdeményeit. Igen találóan és szépen fogalmaz Csányi Vilmos, aki maga is intelligens társainkként tekint a delfinekre: „Lehet, hogy sohasem tanulnak meg emberi nyelven beszélni, nem fognak embervédelmi bizottságokat és nagyipart teremteni, de szeretnek élni”²²

Az embernél a főemlősökhöz képest is tovább csökkent a csoporton belüli agresszió,²³ és megjelenik az altruizmus.²⁴ Utóbbi jelenség szoros kapcsolatban áll az ún. csoport szelekcióval, amely kiemelt jelentőségre tett szert fajunk életében. A szelekciónak ez a módja a legegyszerűbben megfogalmazva azt jelenti, hogy az ember bizonyos tulajdonságai nem a faj egyedei közötti versengést és annak eredményességét szolgálja, hanem a csoportnak, illetve a fajnak más csoportokkal, illetve fajokkal szembeni versenyelőnyét. Az altruista magatartások a társadalmak működése szempontjából alapvető fontosságúak, és olyan jelentős intézmények biológiai alapját képezi, mint a központi elosztás ínséges időkben az ókori Keleten, az ingyen gabona mint egyfajta segély Rómában, a társadalombiztosítás bonyolult rendszere a Nyugaton.

A viszonylag stabil rangsor, a dominanciahierarchia az ember esetén különösen gyorsan és többnyire békésen alakul ki. Ez alapvetően függ össze az emberre igencsak jellemző csökkent agresszióval. A hierarchia gyors kialakítására való hajlamunk a fölösleges konfliktusokat kerülő, egyúttal kooperációra hajló természetünk érvényesülését „szolgálja”, amely utóbbi vonások többek között azért szelektálódhattak, mert ezek az emberi faj túlélését jelentősen segítették. Mindennek a kezdeményei egyes főemlős fajoknál is megfigyelhetők. Különösen érdekes ebből a szempontból az a már említett jelenség, hogy a csimpánzoknál nem a pusztán a fizikailag legerősebb egyed válik dominánssá a csoportban, hanem a legerősebb szövetségek létrehozására képes példány. E faj magatartására ráadásul igen jellemzők a béketeremtő, a gyengébb egyedet védő akciók. Az ember esetén tehát a dominanciahierarchia, voltaképpen a hatalom számos ösztönös és tudattalan mechanizmuson keresztül alakul ki, és azt megelőzően jön létre, hogy teoretikus vizsgálódásaink tárgyává tennénk. A jog szempontjából kitüntetett jelentőségű legitimitás kérdése tehát minden teoretikus előfeltevésünk ellenére sem tisztán racionális természetű problematika. Maga az *auktoritás, a hatalmat is birtokló tekintély* tehát alapjaiban evolúciós természetű, a maga konkrétságában pedig jobbra ösztönös mechanizmusok által kialakuló jelenség, amelynek *legitimációja* konstrukciós készségünkből (e szintén humánológiai vonásunkból) adódó teoretikus hajlamunk szükséglete és produktuma. A hatalom természetének és eredetének tisztázásakor nem tekinthetünk tehát el az engedelmességek humánológiai tulajdonságaitól és késztetéseitől, az ösztönös szubmisszív magatartásoktól. A később még említendő ösztönös *szabálykövetési készség*, az altruizmus és a szubmisszió igen kérdésessé teszi, hogy a lefektetett szabálynak való engedelmesség csupán akkor következik be, ha azt kifejezetten hatalmi parancs formájában adják ki, így a jogbölcselet ún. parancselméletei (Austin, Kelsen) aligha fedik fel a jog természetének teljességét. A most említett humánológiai tényezők az

---

and alliance affiliations in Indian Ocean bottlenose dolphins (*Tursiops aduncus*). *Animal Behavior*. 2006. 72. 1371-1378.; CONNOR, R.C. - WELLS, R. - MANN, J. - READ, A.: The bottlenose dolphin: social relationships in a fission-fusion society. In: *Cetacean Societies: Field studies of whales and dolphins*, eds: J. Mann; R. Connor, P. Tyack, and H. Whitehead.. University of Chicago Press, 2000. 91-126.

²² CSÁNYI Vilmos: *Kis etológia*. Kossuth Kiadó. 2008. Budapest. 64.

²³ COSMIDES, L.: The logic of social exchange: Has natural selection shaped how human reason? *Studies with The Wason selection task*. *Cognition* 1989. 31. 187- 276; TOOBY, J.: Cognitive adaptations for social exchange. In: *The adapted Mind: Evolutionary psychology and the generation of culture*. Barkow, J. Cosmides L. Tooby, J. Oxford University Press New York 1992. 163-228.

²⁴ CSÁNYI V. i.m. 69.

ún. *elismerési elméleteket* is továbbfinomítják, hiszen megvilágítják az *elismerés* evolúciós, *nem tudatos* természetét. Az ember számos humánétológiai sajátossága, a hatalom ösztönös mechanizmusok útján való létrejötte egyúttal kellőképpen cáfolják mindazokat a társadalmi szerződéses elméleteket, amelyekről többek között Hobbes, vagy Locke oly nagy gonddal írt.

Különleges emberi vonásnak tekinthető az ún. csoportosság,²⁵ amely azt jelenti, hogy az ember nem pusztán csoportja tagjaihoz kötődik, hanem csoportjának elvont eszméjéhez, szimbólumaihoz is.²⁶ Az emberi szemléletben maga a közösség mint az őt alkotó egyedektől függetlenül is megragadható entitás jelenik meg. A csoportosság többek között bizonyos szimbólumokhoz való erős, érzelmi kötődés útján valósul meg, amely szívósan ellenáll a racionális érvelésnek. A csoportosság egyúttal fontos alapját képezi mind a vallási, mind pedig az etnikai közösségek szerveződésének és fennmaradásának.

A csoportosság és a szimbólumokhoz való kötődés vélhetően összefügg az ún. *konstrukciós készséggel*, amely azt teszi lehetővé, hogy az ember a közvetlenül tapasztalt dolgoknak azokon túlmutató jelentőséget tulajdonítson. Az emberre különösen jellemző, hogy az őt körülvevő tárgyakkal kapcsolatosan az elmében szinte önkéntelenül jelennek meg ún. *másodlagos reprezentációk*. Ez azt jelenti, hogy a megpillantott tárgy egyfelől elsődleges reprezentációként önmagát jelenti, azonban másodlagos reprezentációban egy *további tárgyat* is, ami például készülhet belőle. Az ember ún. másodlagos reprezentációk megalkotására való készségének megléte, feltételét jelenti minden *tudatos konstrukciónak*, akár *tárgykról*, akár pedig *ideákról* van szó.²⁷ Témánk szempontjából az ún. *gondolati* és *szociális* konstrukciónak²⁸ van kitüntetett jelentősége, amelyek a tudatban sokszor, mint különféle *szabályok* jelennek meg. Igen fontos ebből a szempontból a *nyelvnek*, mint sajátos reprezentációs rendszernek a kialakulása. A konstrukciós készség azonban igen kétélű fegyver. A gondolati konstrukciók ugyanis egyfelől modelleket szolgáltathatnak a különféle problémák megoldásához, másfelől alkalmasak arra is, hogy veszélyes csapdába csalják az embert. Ennek tipikus megnyilatkozási formája például bizonyos jelenségek elvonatkoztatása valós környezetüktől, és azoknak abszolút értékűként való bemutatása. Ilyen gondolati csapda az ember szociabilitásának mentális megragadása és túlértékelése, ennek nyomán pedig a közösségi intézmények felértékelése, az egyéni és a társadalmi lét kollektivizálásának erőltetése. Platón Államának nő-, gyermek- és vagyonközössége, a kommunizmus kollektívizmusa, a kibuc-életformára való törekvés mind az ember túlműködésre hajlamos konstrukciós készségének köszönheti létalapját. Ugyanez vonatkozik másfelől a szabad verseny liberálkapitalizmus ideológiájára, amely az ember versengő, individuális vonásaiból konstruál abszolút társadalmi értéket, vagy éppen a növekedés és a fogyasztás egyébként nem elvetendő jelenségét abszolutizálja. Ebből is látható, hogy az ember humánétológiai vonásai távolról sem vezetnek egy bizonyos társadalmi gyakorlat felé, csupán azt előlegezik, hogy az ember egyáltalán gondolkodjék egyén és társadalom kapcsolatán, és megkíséreljen hasznosíthatónak tűnő modelleket kidolgozni.

A konstrukciós készséggel függ össze az ún. szabálykövetés is, amelynek során egy elvont eszme a domináns egyed pozíciójába lép. Ennek különös jelentősége van a társadalmi létezés során, hiszen ez teszi lehetővé, hogy az együttműködéshez ne legyen szükség valamilyen auktoritás, domináns egyed folyamatos pressziót jelentő jelenlétére. A jog létrejöttével kapcsolatban hasonló folyamatokról értekezett Gumpłowicz, azt hangsúlyozva,

²⁵ BOYD, R., RICHERSON, P. J.: Culture and the Evolutionary Process. The University Press of Chicago. Chicago 1985; BOYD, R. and RICHERSON, P. J.: Why culture increase human adaptability? Ethology and Sociobiology 1995. 16. 125-143.; Vö. CSÁNYI i.m. 72.

²⁶ GOETZE, D.: Evolution, mobility, and ethnic group formation. Politics and Life Sciences 17. 1998. 59-71.; RICHERSON, P. J. - BOYD R. 1998: The evolution of human ultra-sociality. In: Indoctrinability, Ideology, and Warfare, Eibl-Eibesfeldt, I. and Salter, F. K. (Eds.) Berghahn. New York. 1998. 71-95.

²⁷ Vö. GRUTER 1991.

²⁸ CSÁNYI i.m. 177.

hogy a jog veszi át azt a hatalmat, amelyet egy másik népelességen uralkodó közösség tagjai korábban közvetlenül és személyesen gyakoroltak. Gumpłowicz lényegében helyes sejtéséhez képest az igazság azonban az, hogy a szabálykövetés már a történelem előtti időkben, az emberré válás során alakult ki.

A más fajokra is jellemző összehangolódáson túl az embernél megjelenik az imitáció készsége.²⁹ Ez a különböző divatok és egyéb kulturális jelenségek kialakulásának előmozdításán túl segíti a szabálykövetés gyakorlatát is. Ezért is hangsúlyozhatta Eugen Ehrlich a XX. század elején a tudattalan, önkéntelen mintakövetés jelentőségét a jog léte és működése szempontjából. Az imitáció az ember indoktrinálhatóságával,³⁰ befolyásolhatóságával valamint alacsony parancsmegtagadási készségével együtt különös stabilitást biztosít az emberi közösségeknek.

Mindazonáltal e vonások számos veszélyt is magukban rejtenek. Mert igaz ugyan, hogy az embernél megjelent egyfajta sajátos *egyezkedő viselkedés*,³¹ valamint az arra való alapvető késztetés, hogy közös akcióit konszenzusra alapozottan végezze,³² ám az utóbbi vonások sokkal inkább a kisebb közösségekben határozzák meg hangsúlyosan a társadalmi cselekvéseket. Nagyobb csoportokban a konszenzusereséshez képest sokkal nagyobb jelentőséghez jut az emberi indoktrinálhatóságból, befolyásolhatóságból adódó lehetőségek kiaknázása.

Az itt vázoltakból azonban nem csupán az következhet, hogy a szociális ember altruizmusától vezérelve a közjó szolgálatát és az egyén kiteljesedését szolgáló társadalmi struktúrákat és szabályokat alkot, hanem az is adódhat, hogy konstrukciós készségének szabadjára engedésével megalkot egy olyan emberképet, amelynek már nem sok köze van valós önmagunkhoz, és olyan szabályokat fektet le, amely ezt a hamis emberképet igyekszik valósággá formálni. És indoktrinálhatóságunk, alacsony parancsmegtagadási készségünk, szubmisszív adottságaink adott esetben hosszú időre szolgálatába szegődhetnek ez utóbbi emberidegen koncepcióknak és szabályrendeknek.

Néhány gondolat a jogoknak az élővilágra való kiterjesztéséről

Előljáróban említettük, hogy a különböző kultúrákban egyáltalán nem azonos a jognak a társadalomirányításban betöltött szerepe. Ahol a jog többé-kevésbé alárendelt helyzetben van az egyéb társadalmi szabályokhoz képest, aligha várható a különféle jogi deklarációktól és szabályoktól olyan hatás, mint amit ezektől méltán várunk el a nyugati kultúrkörben, ahol a jog a konfliktusok békés rendezésében egyfajta végső érvnek számít, figyelemmel e kultúrában a jog önértéket képviselő jellegére. Ugyancsak megfontolandó, hogy az élővilág egyes egyedeinek speciális jogokkal való felruházása eltérő fogadtatásra találhat a különböző kultúrkörökben.

Sajátos módon zömmel azokban az erősen tradicionális társadalmakban található kedvező fogadtatásra egy ilyen kezdeményezés, amelyekben a jognak ugyan viszonylag csekélyebb a szerepe a Nyugathoz képest, ám amelyekben – Glasenapp megfogalmazásával élve – az Örök Világtörvény jut kifejezésre.³³ A brahmanizmusban, a buddhizmusban, az ún. kínai univerzizmusban az ember teremtése nem tűnik fel úgy, mintha valaminő új, és korábban sosemvolt minőség jelenne meg. Épp ellenkezőleg, az ember a legszorosabb kapcsolatban áll

---

²⁹ MELTZOFF, A.N. - MOORE, M.K.: Early imitation within a functional framework: The importance of personal identity, movement and development. *Infant Behavior and Development* 1992. 15. 479-505.

³⁰ MILGRAM, S.: *Obedience to Authority: An Experimental view*. Harper and Row. New York. 1974.

³¹ CSÁNYI i.m. 82.

³² CSÁNYI i.m. 105.

³³ GLASENAPP, Helmut von 1987: *Az öt világvallás*. Gondolat. Budapest.

a természettel, amelynek maga is része, a természettel, amely az ember lényegét jelenti. Ember és természet tehát nem szemben áll egymással, hanem egy és oszthatatlan egységet képez.

Az ember megteremtése, a halál visszavonhatatlanságának, és az emberi élet megismételhetetlenségének felismerése, amely néhány évezrede a mezopotámiai sumer-akkád eposzokban oly drámai erővel jelent meg, a legnagyobb hatást gyakorolta mind a zsidó vallásra, mind a kereszténységre, mind pedig az iszlámra. Az e vallások által uralt kultúrkörökben a jog szerepe ugyan szintén eltérő, azonban – minden szekuláris hatás ellenére – az ember olyan speciális minőséget képvisel, amivel nem könnyű összeegyeztetni, hogy az élőlények általában az emberhez hasonló jogok alanyai legyenek. Persze a jogpozitivizmus hagyományai, az ember indoktrinálhatósága és szabálykövető volta, nem utolsó sorban a kereszténység csökkenő társadalmi súlya a Nyugaton akár még a legszélsőségesebb jogkiterjesztéseket is lehetővé teszi.

Roscoe Pound a XX. század elején hívta fel a figyelmet arra, hogy a XIX. század jogtörténete az individuális jogok fokozatos elismerésének históriája. Lehet, hogy mára, a XXI. században már annak is eljött az ideje, hogy a nem-humán élőlények individuális jogait elismerjük. E tekintetben aligha lehet szó szükségszerűségről, de történelemfilozófiai összefüggésben gyaníthatjuk, hogy az ilyen jellegű törekvések éppúgy kapcsolatban állnak morális felelősségérzetünk növekedésével mint hagyományos, keresztényalapú értékrendünk hanyatlásával. Mindenesetre mindaz, amit az állatvilág, különösen a főemlősök és a cetek magatartásáról, intelligenciájáról a legutóbbi évtizedekben megtudtunk, igencsak abba az irányba mutat, hogy nagyobb alázattal volna célszerű önmagunkról gondolkodni, egyúttal nagyobb tiszteletet kell tanúsítanunk a teremtett világban velünk együtt élő társaink iránt. Mindettől természetesen különböző kérdés, hogy bárminemű jogkiterjesztést célzó deklarációnak kellően mértéktartónak, életszerűnek – Radbruch kifejezésével célszerűnek – kell lenni ahhoz, hogy a megfogalmazását indokoló nemes célokhoz illő pozitív hatást tudjon elérni. Mindazonáltal nem árt egyúttal szem előtt tartanunk Jung figyelmeztetését: *„A nyugati ember nem igényli a külső és belső természet fölötti uralmat. Mindkét uralomnak ugyanis csaknem ördögi tökélyel birtokában van. Aminek azonban nincs a birtokában, az annak tudatos elismerése, hogy kívül és belül alá van vetve a természetnek.”*³⁴

---

³⁴ Carl Gustav Jung: Az gondolatok az értelemről és a tébolyról. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 2005. 50.